

XIII Encontro de Conservación e Restauración. A madeira como soporte dos bens culturais

Xoves 21 e venres 22 de novembro

Edificio Castelao, Museo de Pontevedra

Organizan: Museo de Pontevedra, Escola Superior de Conservación e Restauración de Bens Culturais de Galicia

Comité científico: Escola Superior de Conservación e Restauración de Bens Culturais de Galicia [Susana Ara Poceiro, Álvaro Arizaga Castro, Andrea Fernández Arcos, Carmen Lorenzo Rivera] e Museo de Pontevedra [Sonia Briones Vázquez, Mercedes del Campo Lores, Óscar Taboada Romero, Aránzazu Vaquero González]

Coordinación/Secretaría técnica: Museo de Pontevedra [Diana Duo Ramila, Agar Ledo Arias, Pilar Moreira Díaz]

O ser humano atopou na madeira un material fácil de obter, de traballar e con razoables perspectivas de durabilidade, o que deu lugar a un uso case ubicuo ao longo dos séculos. Desde ferramentas cotiás e utensilios básicos a cascos de embarcacións, féretros ou retablos, a madeira está presente nunha alta porcentaxe do noso patrimonio cultural, o que derivou nunha variada casuística que require o compromiso das e dos profesionais da conservación e a restauración de actualizar periodicamente os coñecementos ao redor do seu tratamento.

Por este motivo, o XIII Encontro de Conservación e Restauración centra o foco na madeira e nas súas particularidades desde a perspectiva dos bens pictóricos, escultóricos e arqueolóxicos. Importantes especialistas procedentes de diversos países reuniranse en novembro co fin de compartir novidades nas propostas de intervención ou casos especialmente complexos e interesantes, o que facilitará superar os retos que propón o patrimonio cultural creado con madeira.

PROGRAMA

Xoves 21 de novembro

Mañá

De 9:00 a 13:30 h

9:00 h Presentación

Ángeles Tilve, directora do Museo de Pontevedra

Carmen Lorenzo, directora da Escola Superior de Conservación e Restauración de Bens Culturais de Galicia

9:30 h Conferencia inaugural: “Entre xáceas. Patrimonio cultural inmaterial en madeira”

Manuel Touza, doutor en Enxeñería de Montes pola Universidade Politécnica de Madrid

Resumo: O vínculo entre a nosa civilización e a madeira é tan profundo que o propio nome da madeira deriva do termo latino materia, a realidade primaria da que están feitas as cousas. No ámbito da construción, xunto cos coñecidos exemplos de arquitectura, a relación que establecemos coa madeira tamén está presente en forma dun patrimonio cultural inmaterial que, a miúdo, non se percibe. A conferencia presenta unha intervención dirixida a recuperar unha xácea do coro do Mosteiro de Xunqueira de Espadanedo (s. XVI) e detense en aspectos inmateriais como os condicionantes da época no abastecemento de madeira, a traza do proxecto, as ferramentas empregadas ou as marcas apotropaicas aínda presentes no mosteiro. Este patrimonio intanxible, apenas coñecido, aínda mantén parte da nosa memoria e da nosa historia. Coñecelo é un requisito necesario para poder valoralo e protexelo.

Nota biográfica: Manuel Touza é doutor enxeñeiro de montes pola Universidade Politécnica de Madrid e conta con máis de 30 anos de experiencia en Centros Tecnolóxicos da Madeira. Desde 1997, traballa no Centro de Innovación e Servizos Tecnolóxicos da Madeira de Galicia, actualmente integrado na Axencia Galega da Industria Forestal (XERA). No ámbito da rehabilitación dirixiu proxectos de investigación sobre as propiedades da madeira antiga, así como sobre técnicas de intervención e reforzo en estruturas existentes. Interveu na diagnose do estado de numerosos elementos estruturais en edificios tan emblemáticos como a Catedral de Santiago de Compostela. É autor de publicacións científicas e profesor en varios másters universitarios sobre construción en madeira. É membro do Comité Internacional da Madeira do Consello Internacional de Monumentos e Sitios (ICOMOS). Nos últimos anos, leva a cabo unha investigación sobre patrimonio inmaterial en madeira e, en particular, sobre a presenza de marcas apotropaicas.

10:15 h Conferencia: “A conservación del Mary Rose”*

David Pearson, director de conservación en The Mary Rose

Resume: O buque insignia de Enrique VIII de Inglaterra, o Mary Rose, afundiuse en 1545 na Batalla do Solent e foi izado en 1982 ante unha audiencia mundial de 60 millóns de espectadores. A conservación dos restos de madeira do seu casco comezou en canto saíu da auga e continúa ata hoxe. A conservación activa foi un proceso longo e custoso do que foron testemuñas os visitantes. Na actualidade, o Mary Rose é a peza central dun museo rodeado por uns 8.000 obxectos de madeira. Nesta comunicación falarase da degradación da madeira, de por que sobrevive tanta cantidade e dos métodos de conservación utilizados tanto para o casco como para os artefactos.

Nota biográfica: David Pearson graduouse en Conservación de Obxectos en Museos e Arqueoloxía na Universidade de Cardiff (Reino Unido) en 2010. Tras traballar durante un ano como conservador privado en proxectos como o Cardiff Narrative Museum, trasladouse ao Mary Rose Trust en 2011. Foi contratado para preparar obxectos para a súa exhibición no Novo Museo Mary Rose, cuxa apertura estaba prevista para 2013, completando o seu tratamento e posteriormente instalándoos no museo. David foi ascendido a director de Conservación en 2016, onde traballou para xestionar e organizar o traballo de conservación no Trust. En 2022 pasou a ser xefe de Conservación en funcións e posteriormente director de Conservación en funcións, cargo que ocupa na actualidade.

11:00 h Descanso

11:30 h Conferencia: “Extracción e tratamento de estruturas lignarias en xacementos arqueolóxicos somerxidos”

Luis Carlos Zambrano Valdivia, Museo de Cádiz

Resumo: As estruturas de madeira situadas en contextos arqueolóxicos somerxidos poden preservarse durante séculos ou milenios sempre que se dean unhas circunstancias de estabilidade físico-química na contorna inmediata do obxecto. Cando isto ocorre, se o valor patrimonial e o interese científico así o xustifican, é preciso acometer o proceso de extracción e tratamento conservativo imprescindible para manter a integridade do ben de forma compatible co uso expositivo. Para alcanzar este obxectivo, polo xeral, requírese un despregamento de medios humanos e instrumentais cun elevado custo. A problemática ao redor deste tipo de actuacións constitúe un campo de especialización para conservadores-restauradores onde é preciso coñecer as interaccións auga-madeira que desembocan nun estado particular da materia. O tratamento destes obxectos, desde o xacemento ao laboratorio, constitúe un reto procedemental sobre o cal non cesan as investigacións para mellorar os resultados que perseguen, como gran obxectivo, a estabilidade dimensional do obxecto. Os sistemas de extracción, os produtos consolidantes e as técnicas de deshidratación son procedementos en continua revisión cuxa elección determina o éxito conservativo nas contadas ocasións onde se producen estes achados.

Nota biográfica: Luis Carlos Zambrano Valdivia é Licenciado en Belas Artes con especialidade en Restauración pola Universidade de Granada e Doutor en Ciencias dos Materiais pola Universidade de Cádiz. Así mesmo é mergullador

profesional e científico (CMAS) por requisitos propios da súa actividade conservadora no Patrimonio Arqueolóxico Subacuático. Inicia a súa actividade no Centro Nacional de Investigacións Arqueolóxicas Submarinas (actual ARQUA) e continúa no Centro de Arqueoloxía Subacuática dependente do Instituto Andaluz do Patrimonio Histórico. Actualmente é conservador-restaurador adscrito ao Museo de Cádiz e imparte clases no Máster Oficial de Arqueoloxía Náutica e Subacuática da Universidade de Cádiz, así como no de Diagnóstico do Estado de Conservación do Patrimonio Histórico da Universidade Pablo de Olavide. Unido á actividade docente e investigadora en materia de conservación-restauración actúa como asesor científico en proxectos como o barco fenicio de Mazarrón II ou o pecio tardorromano de Ses Fontanelles en Palma de Mallorca.

12:15 h Conferencia: “Investigación multianalítica e intervencións de conservación da cama de madeira pintada de Tutankamón”*

Mohamed Moustafa, conservador xefe do Gran Museo Exipcio, estudante de doutoramento na Universidade de Belas Artes de Tokio

Resumo: A cama obxecto de estudo procede da dinastía XVIII do Imperio Novo, atribuída ao reinado de Tutankamón (1337-1347 a.C.). Entre os artefactos descubertos na tumba de Tutankhamón, desenterráronse seis leitos diarios, dous deles situados na antecámara e o resto no anexo. Este estudo presenta a primeira investigación analítica dun destes leitos, que se atopou en mal estado no extremo norte da cámara. O panel dos pés desprendeuse do somier e o tecido das cordas estaba danado en varias zonas. Ao examinalo, fíxose evidente que importantes intervencións de conservación previas escureceran a superficie orixinal. Ademais, desgarráronse seccións da cincha da corda, e había restos de materiais adhesivos anteriores e restos de insectos. A descamación da capa de pintura branca revelou a existencia dunha capa vermella debaixo en varios lugares. Neste estudo preténdense esclarecer os compoñentes do leito e as intervencións de conservación anteriores mediante unha combinación de avaliación visual e diversas técnicas analíticas, como a microscopía dixital VHX, a luminiscencia inducida por UV (UVL), a difracción de raios X (DRX), a fluorescencia de raios X (FRX) e a reflectancia total atenuada por FTIR (FTIR-ATR). As análises revelaron que a capa pintada de branco está composta de huntita. Ademais, para restaurar o leito aplicáronse procedementos de conservación de gran precisión. Ademais, se redescubriu a parte que faltaba do somier e volveuse a montar na súa localización orixinal por primeira vez desde o descubrimento da tumba.

Nota biográfica: Mohamed Moustafa é conservador xefe de obxectos de madeira no Gran Museo Exipcio do Cairo (Exipto). Actualmente cursa un doutoramento en Conservación de Obxectos de Madeira na Universidade das Artes de Tokio, que complementa a súa ampla experiencia neste campo. Obtivo o seu diploma e mestría en Ciencias do Patrimonio na Universidade de Ciencia e Tecnoloxía Exipto-Xapón (E-JUST), onde estudou de 2019 a 2021. Mohamed tamén se desempeña como Coordinador do Grupo de Traballo de Madeira, Mobles e Laca do ICOM-CC, o que reflicte o seu liderado e experiencia en conservación. A súa experiencia profesional inclúe importantes contribucións a

proxectos de conservación de alto perfil, como a colección de Tutankamón, o primeiro barco de Khufu e os cadaleitos de madeira pintada do Heiba. Mohamed colaborou con prestixiosas organizacións, como o Instituto Arqueolóxico Alemán e a Axencia de Cooperación Internacional de Xapón (JICA). Os seus proxectos crave inclúen a conservación dos santuarios de madeira dourada de Tutankamón (2017-2022), o exame da primeira barca de madeira de Khufu (2022) e a conservación de carros e camas de madeira da colección de Tutankamón (2017-2020). Ademais, participou nun importante proxecto da JICA con radiografía de raios X para o exame e a documentación de dúas camas e tres carros da colección de Tutankamón (2017-2019).

13:00 h Coloquio

Moderador: Álvaro Arizaga Castro, Escola Superior de Conservación e Restauración de Bens Culturais de Galicia

Tarde

De 16:00 a 20:00 h

Presenta a sesión: Mercedes del Campo Lores, Museo de Pontevedra

16:00 h Conferencia: “A restauración de paneis de pintura no Museo Nacional del Prado”

José de la Fuente, Museo Nacional del Prado

Resumo: Ata mediados do século XVI case todos os cadros e obras mestras que coñecemos están pintados sobre madeira, desde Frei Angélico, Botticelli, Van der Weyden, o Bosco etc. , todas as súas obras están pintadas sobre este soporte. O feito de que a madeira sexa un material “vivo” cuxas células non morren a pesar dos anos transcorridos, condiciona a conservación deste material. Calquera subida de temperatura e humidade inflúe na estabilidade das táboas. O descoñecemento das técnicas de construción das principais escolas europeas, así como a falta de capacidade e formación dalgúns restauradores no pasado, condicionaron a conservación das obras de arte. Pensar que un artesán hábil, pero sen ningunha formación académica nin coñecementos de pintura, é capaz de intervir sobre estes cadros, fixo que a maioría das restauracións actuais se centren en solucionar problemas derivados destas incorrectas intervencións. A restauración de paneis de pintura no Museo Nacional del Prado, ten unha longa tradición. Sempre houbo persoas dedicadas ao coidado e a restauración destes cadros. Pero desde os anos 90 as técnicas de intervención revolucionaron a restauración de soportes en táboa. O contacto con outros restauradores prestixiosos —fundamentalmente George Bisacca do MET— a introdución de novos materiais, etc, fixeron que o que facemos hoxe en día sexa radicalmente diferente ao que se facía fai tan só 50 anos. Centrarase na restauración estrutural do cadro “O Triunfo da Morte” de Peter Brueghel. A través deste traballo debullaranse algúns puntos esenciais para que os alumnos entendan e comprendan esta especialidade da restauración.

Nota biográfica: José de la Fuente Martínez é restaurador do Museo Nacional del Prado, especialista en paneis de pintura desde 1991. Aínda que todas as obras que restaurou poden considerarse importantes en maior ou menor medida, hai algunhas que merecen destacarse debido á súa preponderancia na Historia da Arte: “O Descendemento” de Rogier van der Weyden, “A Sagrada Familia nunha Paisaxe” de Sebastiano del Piombo (Catedral de Burgos); “As Tres Grazas” de Pedro Pablo Rubens, “A Adoración dos Pastores” de Antón Rafael Mengs, “A Purificación” de Pedro de Campaña (Catedral de Sevilla); “Adán” e “Eva” de Alberto Durero, “A Serie da Eucaristía” de Pedro Pablo Rubens, “O Calvario” de Rogier van der Weyden (El Escorial); “Paisaxe tras a tormenta con Filemon e Baucis” de Pedro Pablo Rubens e “David coa cabeza de Goliat” de Caravaggio restauracións realizadas no Kunsthistorische Museum de Viena; “Santísima Trindade” de Sandro Botticelli do Courtauld Institute of Art de Londres; “O Triunfo da Morte” de Peter Brueghel, o Vello, “Adán e Eva” de Lucas Cranach do Norton Simon Museum. Desde 2008 forma parte do grupo de expertos da PPI (Panel Painting Initiative), proxecto financiado pola Fundación Getty de Los Ángeles. Dirixiu o seminario *Conservación dos soportes de madeira no Museo Nacional del Prado. A vida tras a pintura*. (Museo Nacional do Prado). 4 de maio ao 29 de xuño 2016. É Licenciado en Xeografía e Historia da arte pola Universidade Autónoma así como Diplomado en Profesorado de EXB, tamén na mesma Universidade.

16:45 h Conferencia: “Prácticas actuais, obra estrutural en pinturas sobre táboa na Galería Nacional de Londres” *

Britta New, Galería Nacional de Londres

Resumo: A Galería Nacional de Londres é unha institución cunha longa historia de traballo estrutural en pinturas sobre táboa. Fundada en 1824, a colección leva o selo de profesionais dos séculos XIX e XX, como Francis Leedham, a familia Morrill e o estadounidense Richard Buck. Na publicación de 1998 “The Structural Repair of Panel Paintings” (A reparación estrutural das pinturas sobre táboa), Tony Reeve esbozou os procedementos desenvolvidos desde a década de 1970 en resposta aos tratamentos máis antigos en Gran Bretaña. Os avances na disciplina, especialmente na formación dunha rede de comunicación máis cohesionada desde a Iniciativa de Pintura sobre Táboa da Fundación Getty en 2008, levaron a unha evolución da práctica na Galería Nacional. Esta charla ofrecerá unha breve historia dalgúns destes tratamentos, seguida dunha serie de estudos de caso que describen diferentes aspectos da práctica actual no contexto dos recentes avances no campo. Debateranse as razóns que xustifican os distintos niveis de intervención e a construción de novos soportes auxiliares, ademais de como inflúen nas eleccións os requisitos de exhibición e préstamo.

Nota biográfica: Britta New licenciouse con matrícula de honra en Conservación de Pinturas de Cabaleta pola Universidade de Northumbria en 2001. Traballou en estreita colaboración con Ray Marchant no Instituto Hamilton Kerr de Cambridge entre 2001 e 2004, realizando unha ampla gama de tratamentos de conservación e desenvolvendo ao mesmo tempo os seus coñecementos sobre a reparación estrutural de paneis de madeira. Antes do seu nomeamento na

Galería Nacional en 2007, traballou no Ebury Street Studio de Londres e na Colección Real de Windsor. En 2009 Britta foi convidada a formar parte da Iniciativa de Pinturas sobre táboa da Fundación Getty e, en consecuencia, puido pasar tempo traballando en proxectos estruturais sobre táboas con conservadores de Florencia, Madrid, Nova York, Viena e Londres. Participou no programa de investigación da NWO entre 2010 e 2012 e foi coautora de "The Conservation of Panel Paintings and Related Objects". Aínda que é responsable dunha ampla gama de tratamentos de conservación, incluídos proxectos de limpeza e restauración, durante máis de dez anos Britta dirixiu os tratamentos estruturais de táboas na Galería Nacional, e publicou varios estudos de casos no Boletín Técnico da Galería Nacional. Britta é principalmente unha conservadora práctica, pero participa activamente na investigación neste campo, traballando recentemente con Tom Bobak no desenvolvemento de listóns laminados de 2 capas para soportes auxiliares.

17:30 h Descanso

18:00 h Conferencia: "A madeira nunha actuación integral: a restauración da Casa do Labrador"

Mayte Domínguez García, arquitecta da Dirección de Inmobles e Medio Natural, Palacio Real, Patrimonio Nacional

Resumo: En 1794 Carlos IV inicia a construción da Casa do Labrador no xardín do Príncipe, xunto ao río Tajo, no Real Sitio de Aranjuez. As obras desenvólvense ata principios do s. XIX e a casa de campo proxectada por Juan de Villanueva foi adquirindo un maior tamaño e un delicado ornato interior e exterior, converténdose nun elegante palacete de recreo para o goce rexio. A edificación chegara aos nosos días afectada por diversas lesións; sufrindo desde a súa construción as consecuencias do seu emprazamento sobre un terreo de depósitos fluviais, con fallos estruturais que derivaron en reparacións importantes no s. XX. En 2021 tras as conclusións dos estudos previos realizados, da análise do estado da construción e ante un agravamento das deficiencias, comezou unha obra integral e complexa cuxo principal obxectivo foi a consolidación estrutural. Dentro destas actuacións cobraron especial relevancia as que afectaban os elementos estruturais de madeira, soporte de pinturas a témpera e estucos, que sobreviviran ás podremias, ataques de termitas e ás substitucións sistemáticas por aceiro tan habituais no século pasado.

Nota biográfica: Mayte Domínguez García estudou Arquitectura na Universidade de Valladolid. Completou a súa formación co curso de especialización de Patoloxía da Edificación e Técnicas de Intervención da Escola de Arquitectura da Universidade Politécnica de Madrid. Desde hai 16 anos, traballa como arquitecta en Patrimonio Nacional, ocupándose da conservación e restauración de edificios históricos nos Reais Sitios e Reais Padroados, redactando os proxectos de execución das intervencións, así como a dirección das obras. Na actualidade, é responsable de diversos proxectos e obras no Real Sitio de Aranjuez e no Mosteiro de San Lorenzo del Escorial.

18:45 h Conferencia: “Estabilización de estruturas de madeira. Casos realizados en retablos e carpintería de armar”

M.ª Rosa Tera Saavedra, Batea Restauración

Resumo: A través de diferentes intervencións mostraranse tratamentos utilizados para estabilizar soportes de madeira en retablos e carpintería de armar. Nos exemplos mostraranse solucións realizadas nas seguintes obras: armadura central de Sinovas (Burgos) século XV; armadura ochavada de Revellinos (Zamora) século XV; armadura oitavada de Rágama (Zamora) século XV; retablo maior do Almiñe (Burgos) principios do século XVI; retablo maior de Sargentos de la Lora (Burgos) século XVI; retablo maior de Cardeñuela de Río Pico (Burgos) século XVI con remodelacións do século XVIII, retablo da capela da Visitación da igrexa parroquial de San Vicente de Frías (Burgos), retablo lateral da nosa Señora do Rosario século XVIII de Moriana (Burgos).

Nota biográfica: Licenciada en Belas Artes coa especialidade de conservación-restauración pola Universidade de Granada en 1996. Fundadora e socia de Batea Restauracións, empresa que realiza traballos relacionados coa conservación e restauración de patrimonio histórico artístico, principalmente de ámbito eclesiástico. Estando especializados en diversos materiais como retablos, carpintería de armar, pintura mural, lenzos, tallas e soporte pétreo. Na actualidade centra a súa actividade profesional na xestión da empresa. Posúe competencias en todas as fases relacionadas coa conservación e restauración de bens histórico-artísticos incluíndo a redacción e control de proxectos de xestión, convocatorias de concorrencia competitiva, diagnóstico de bens culturais, asesoramento en materia de conservación e a colaboración en montaxes museográficas, sendo a encargada de realizar as diferentes presentacións institucionais dos traballos realizados pola empresa.

19:30 h Coloquio

Moderadora: Susana Ara Poceiro, Escola Superior de Conservación e Restauración de Bens Culturais de Galicia

Venres 22 de novembro

Mañá

De 9:30 a 14:00 h

Presenta a sesión: Sonia Briones Vázquez, Museo de Pontevedra

9:30 h Conferencia: “O biodeterioro de obxectos de madeira: bioloxía, causas e solucións de conservación”

Héctor Bolívar Sanz, Sección de Biodeterioro, Área de Investigación e Formación, Instituto do Patrimonio Cultural de España.

Resumo: A madeira é un dos materiais orgánicos máis empregados historicamente no patrimonio cultural de todo tipo. Formou parte de multitude de obxectos tanto domésticos como ornamentais e con carácter relixioso ou artístico. Tamén é un elemento que atopamos comunmente na estrutura e decoracións de numerosos inmobles protexidos ou con valor patrimonial. Con todo, aínda que unha das súas principais características é a súa estabilidade fronte ao paso do tempo, baixo determinadas condicións de conservación, ou en elementos á intemperie, convértese nun material facilmente atacable por insectos, fungos e mesmo elementos vexetais, coa consecuente deterioración da peza, que en ocasións pode chegar á súa completa destrución. É por iso que a conservación dos obxectos de madeira é un dos principais retos de conservación das administracións e as institucións culturais. Neste relatorio tratarase o problema da deterioración da madeira por axentes biolóxicos, as súas formas de acción e os seus métodos de control e eliminación, prestando especial atención ao uso de sistemas de desinsectación con gases inertes aplicados ao patrimonio cultural.

Nota biográfica: Héctor Bolívar Sanz é Licenciado en Bioloxía pola Universidade de Alacante con especialización en bioloxía ambiental. Posteriormente cursou estudos de Máster en experimentación biomédica e en estudos da evolución humana (Universidades de Castela-A Mancha e de Burgos). Participou en diversos proxectos de investigación no mundo da arqueoloxía antes da súa incorporación ao Instituto do Patrimonio Cultural de España. Actualmente traballa na Sección de Biodeterioro, desde onde se investiga, se asesora a institucións, se buscan e se propoñen solucións individualizadas e trátase con metodoloxías sostibles o patrimonio afectado polas accións dos axentes biolóxicos.

10:15 h Conferencia: “A madeira en contextos arqueolóxicos: experiencias de traballo en rede establecidas entre arqueobotánica, conservación, restauración e fitopatoloxía”

María Martín-Seijo, Instituto de Ciencias do Patrimonio. Instituto de Ciencias do Patrimonio (INCIPIIT), Consello Superior de Investigacións Científicas (CSIC). Rede para o Estudo da Madeira Arqueolóxica (XYLONET).

Clara González Fernández, Museo das Peregrinacións e de Santiago

Carolina Pérez Pérez, Museo Arqueolóxico do Castro de Viladonga

Yolanda Porto Tenreiro, Fráxil

Olga Aguín Casal, Estación Fitopatolóxica Areeiro, Deputación de Pontevedra

Resumo: A madeira como material perecedoiro aparece de forma moi esporádica no rexistro arqueolóxico no Sur de Europa. As formas máis habituais de conservación nesta área xeográfica son a carbonización, a mineralización e a saturación de auga ou anegamento. En función do tipo de preservación, este tipo de materiais presentan diferentes condicionantes para a súa recollida, almacenaxe, conservación e estudo. Nesta intervención presentaremos a estratexia de traballo en rede, que establecemos nos últimos anos en Galicia, e que forma parte un protocolo de traballo máis amplo definido por XILONET, a Rede para o Estudo da Madeira Arqueolóxica (REDE2022-124510-T). Presentaranse varios casos prácticos de madeiras recuperadas en contextos arqueolóxicos, presentando non só os resultados arqueobotánicos e morfotecnolóxicos obtidos a partir do seu estudo, senón tamén o proceso de recollida, procesado, almacenaxe, conservación, e análise; facendo especial referencia aos procesos de traballo establecidos entre diferentes especialistas. Os casos de estudo a abordar van desde materiais recuperados en contextos da Idade do Ferro e época romana —Castromaior (Portomarín, Lugo), Cameixa (Boborás, Ourense), Viladonga (Castro de Rei, Lugo), Areal (Vigo, Pontevedra)—, época medieval e moderna —Ponte do Burgo e Convento de Santa Clara (Pontevedra), Banco de España e Rúa Raíña (Santiago de Compostela, A Coruña)-.

Notas biográficas: María Martín Seijo é doutora en Arqueoloxía e Ciencias da Antigüidade pola Universidade de Santiago de Compostela, actualmente é Científica Titular no INCIPIT, CSIC. As súas áreas de investigación son a arqueoloxía e a arqueobotánica, con especial atención ás relacións establecidas entre seres humanos e plantas a partir do estudo dos restos vexetais recuperados en contextos arqueolóxicos, fundamentalmente madeiras e fibras. É membro de XILONET, a Rede para o Estudo da Madeira Arqueolóxica (REDE2022-124510-T).

Clara González Fernández, funcionaria do Corpo Facultativo de Grao Medio da Xunta de Galicia, actualmente prestando servizos no Museo das Peregrinacións e de Santiago en Santiago de Compostela, a cargo da área de Conservación de Coleccións. Con formación en Conservación e Restauración na Universidade de Barcelona, estancias no ICCROM en Roma, e estudos de máster en Historia Técnica da Arte na University of Glasgow.

Carolina Pérez Pérez, conservadora-restauradora do Museo Arqueolóxico do castro de Viladonga desde 2003. Ademais de Diplomada en conservación e restauración de material arqueolóxico por Escola de Pontevedra, é licenciada en Xeografía e Historia pola Universidade de Santiago de Compostela. Anteriormente traballou en diferentes empresas de restauración de Galicia así como na catalogación do estado de conservación do patrimonio da USC.

Yolanda Porto, de FRAXIL, conservación e restauración (Santiago de Compostela), empresa que nace en 2015 dedicada á conservación, restauración, peritaxe e taxación de arqueoloxía, arte e antigüidades. Anteriormente traballou como conservadora-restauradora no INCIPIT, CSIC en proxectos de arqueometría, intervención en xacementos arqueolóxicos e conservación de coleccións.

Olga Aguín Casal, é doutora en Ciencias Biolóxicas pola Universidade de Santiago de Compostela. Xefa de Sección de Bioloxía Molecular da Estación Fitopatolóxica Areeiro da Deputación de Pontevedra. Cunha traxectoria profesional vinculada á sanidade vexetal, principalmente ao diagnóstico e investigación de organismos fitopatóxenos e ao estudo de métodos de biocontrol para enfermidades graves en plantas.

11:00 h Descanso

11:30 h Conferencia: “Control de termitas subterráneas: danos, diagnóstico de situación e tratamentos”

José Luis Mateo, director técnico de Artermes

Resumo: As termitas, insectos sociais e inimigo invisible, son responsables de numerosos danos e perdas económicas e materiais no patrimonio público, privado, artístico e monumental. En ocasións os danos que producen en estruturas, carpinterías de armar, retablos e artesanados son irreversibles. As características das edificacións antigas de carácter civil e sobre todo relixioso, unido ás dificultades da súa conservación e mantemento, fanas especialmente vulnerables a sufrir patoloxías producidas por termitas subterráneas e por insectos de ciclo larvario. As características dos soportes materiais e a súa evolución no tempo fan necesaria a conservación preventiva, desenvolta mediante a identificación de danos, o diagnóstico de situación e a proposta de tratamentos adecuados segundo situación actual real e tendo en conta o futuro uso do edificio e do contido que custodia.

Nota biográfica: José Luis Mateo é restaurador. Director técnico de Artermes, empresa especializada no control de organismos xilófagos. É aplicador autorizado do sistema Senti Tech, específico para o control de termitas subterráneas. É profesor no máster de Construción con Madeira da Universidade Politécnica de Madrid. Realizou instalacións e control de termitas en máis de 37 igrexas e mosteiros e asesorou a estudos de arquitectura, empresas construtoras e de rehabilitación, así como a museos, fundacións, concellos, igrexas, conventos, colexios, sociedades inmobiliarias, coleccionistas, particulares e empresas.

12:15 h Conferencia: “Masillas para reposición de faltantes en madeira: sustentabilidade, formulacións e casos prácticos”

Manuel Moragues Santacreu, Universidade Politécnica de Valencia

Resumo: Nesta conferencia quérese tratar o tema das masillas ou materiais de reposición de faltantes en obras de arte realizadas en madeira. Esta

intervención é moi común en restauración de táboas, escultura policromada e retablos. A reposición de volume non foi estudada en profundidade e coa irrupción dos materiais sintéticos pasouse ao emprego sistemático de masillas comerciais en detrimento de as receitas de masillas de elaboración propia empregadas ao longo da historia. O uso de masillas manufacturadas achéganos diversas vantaxes entre elas a sustentabilidade e a posibilidade da adaptación das mesmas ás nosas necesidades concretas. Tamén queremos realizar un estado da cuestión dos materiais e formulacións que se empregan na actualidade a nivel internacional neste campo, así como expoñer diversos casos prácticos de emprego de masillas manufacturadas utilizadas en diferentes obras restauradas destacando a intervención dunha obra de arte contemporánea.

Nota biográfica: Manuel Moragues Santacreu é restaurador de obras de arte, especialidade en restauración de escultura policromada e obras de arte en soporte lígneo. Actualmente está a realizar a tese doutoral na Universidade Politécnica de Valencia investigando sobre o emprego de masillas sostibles para a reposición do soporte leñoso dentro do programa de doutorado "Xestión do Patrimonio e Sustentabilidade". As liñas de investigación son a restauración de escultura policromada, o emprego de reconstrucións volumétricas reversibles e a restauración de obras de arte en soporte madeira. Tamén aborda temas relacionados coa conservación preventiva, a restauración de material arqueolóxico, a restauración de material etnolóxico e a educación patrimonial. Manuel é licenciado en Belas Artes pola Facultade San Carlos de Valencia e traballa como técnico restaurador de escultura policromada no Servizo de Restauración da Deputación de Castelló. A formación continua, compartir coñecementos, a divulgación e a difusión de contidos en Conservación-Restauración do patrimonio forman parte esencial do seu proxecto de aprendizaxe.

13:00 h Coloquio

Modera: Sonia Briones Vázquez, Museo de Pontevedra

13:45 h Clausura

Sonia Briones Vázquez, Museo de Pontevedra

Susana Ara Poceiro, Escola Superior de Conservación e Restauración de Bens Culturais de Galicia

Tarde

17:00 h Visita á Escola Superior de Conservación e Restauración de Bens Culturais de Galicia

*As conferencias sinaladas con asterisco desenvolveranse en inglés e contarán cun servizo de interpretación simultánea para o público asistente.